

The social status of women in the analysis of the works of Zand-doḵt Šīrāzī;

Towards an alternative position at the first Pahlavi era

Somayeh Sadat Shafiei*

Abstract

Zand-doḵt Šīrāzī (1909-1959); She was a journalist, civil activist and one of the educated women of her time who made valuable efforts to change the status of women. Introducing her thoughts and works is a way to gain knowledge about the dominant gender order and the social status of women and their demands in the light of the developments of the post-constitutional era and coinciding with the formation and consistency of the modern state in Iran. Also It can make us more familiar with their social position, problems and their aspirations. Using a qualitative method and document analysis technique, exploring her remaining works in the form of verse and prose is the subject of this research.

The findings can be designed around three main axes and related subcategories. Inferiority and low social status is the theme of the first category, which is the general status of women. In the second category, issues such as arranged marriage, marriage at a young age, polygamy, discriminatory condemnation of sexual indolence by the society are among the social issues affecting women and families in her works. Her recommendations for changing the situation include paying attention to the importance of women's role in society's transformation, introducing examples, the need for girls and women to learn science, acquiring knowledge for managing the home, the women's employment and promoting the establishment of women's associations. From the

* Associate Professor of Sociology, Institute of Social Sciences, Institute of Humanities and Cultural Studies,

Tehran, Iran, ss.shafiei@ihcs.ac.ir, ss.shafiei@gmail.com

Date received: 03/06/2024, Date of acceptance: 03/08/2024

perspective of structural functionalism, these recommendations see the realization of an alternative position for women in a systematic transformation process.

Keywords: Family, marriage, motherhood, education, women's association.

Introduction

In the contemporary era, demands in the field of women with the intellectual developments of the late Qajar era and distinct values that became more and more famous during the constitutionalism and found a concentrated and coherent form. Although this had the intellectual supports governing the constitutional process and had some supporters among intellectuals, especially men, among women, it can be the result of increasing their awareness, their prominent social presence in important events, and also supporting the constitutionalists in various forms. It is in this environment that more women found the courage to write and create literary and cultural works. Especially women's publications and press were among the most important areas of social activity and reflected the evolution of their thought.

Zand-dokht Šīrāzī (1909-1959); She was a journalist, civil activist and one of the educated women of her time who made valuable efforts to change the status of women. Introducing her thoughts and works is a way to gain knowledge about the dominant gender order and the social status of women and their demands in the light of the developments of the post-constitutional era and coinciding with the formation and consistency of the modern state in Iran. Also It can make us more familiar with their social position, problems and their aspirations.

The purpose of the research is to introduce the analytical approach of women socio-cultural activists in contemporary Iranian history; an unprecedented and little-known phenomenon that can play a significant role in the study of social changes and the production of indigenous knowledge in the field of women's social studies.

Materials & Methods

Using a qualitative method and document analysis technique, exploring her remaining works in the form of verse and prose is the subject of this research. Accordingly, the researcher studied the documents of the collection of poems and surviving writings compiled in the book *Zind-e-Dokht* by Dr. Talat Basari in 1967, as well as the collection of her works in the magazine *Dukhtar-e-Iran* in 1992-1993.

3 Abstract

Discussion & Result

The findings can be designed around three main axes and related subcategories. Inferiority and low social status is the theme of the first category, which is the general status of women. In the second category, issues such as arranged marriage, marriage at a young age, polygamy, discriminatory condemnation of sexual indolence by the society are among the social issues affecting women and families in her works. Her recommendations for changing the situation include paying attention to the importance of women's role in society's transformation, introducing examples, the need for girls and women to learn science, acquiring knowledge for managing the home, the women's employment and promoting the establishment of women's associations. From the perspective of structural functionalism, these recommendations see the realization of an alternative position for women in a systematic transformation process.

Conclusion

The works that remain from Zand-dokt show her skill in raising issues affecting women and analyzing events, as well as her determination to change the status of women. She worked far from the capital and its bustling atmosphere in the city of Shiraz, which included local communities and corresponding traditional beliefs, but her works are the contemporary language of the larger urban society. A society that, on the path to modernizing Iran, supports values such as gender equality in literacy, learning science, choosing a spouse, adhering to monogamous relationships, and creating employment opportunities for women.

The dominance of men in these relationships, both private and public, was evident, and in addition to defining character traits and role expectations, they also controlled women's relationships in various family roles. Zand-dokt uses the term captive prisoner to raise the issue. Arranged marriage, early marriage, forced marriage, and polygamy were social harms affecting women and families. Considering the human nature of intimate relationships for both sexes, she considers society's practice of protesting, distinguishing, and condemning what is abnormal for either sex as a form of gender discrimination in the face of parallel relationships. The view she presents to us of the condition of women in her time is a view of the majority of women trapped in the deadlock of the social opportunity structure.

By paying attention to the importance of women's role in the transformation of society, he focuses the audience's attention on the situation of women in progressive countries, and even presents examples from Middle Eastern and Asian societies such as

Turkey, the Middle East, Egypt, and Japan, providing concrete examples of the country's progress in line with the transformation of the situation of women.

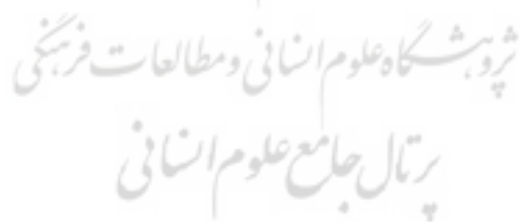
It seems that the issue of education, employment, and the establishment of associations can be considered among the measures that can be achieved in realizing an alternative position and transforming the status of women. While the issue of paying attention to the importance of women's role in the transformation of society has had a radical aspect, as historical trends have shown, it has been gradual, time-consuming, and accompanied by ups and downs.

Bibliography

- Alirezaee et al. (1400). A study of the archetype of the animus in the poetry of Jhaleh Ghaem-e-Maghami, *Quarterly Journal of Women and Society*, Volume 12, No. 47. [in persian]
- Ameli Rezaei, Maryam, (2009) *Journey from Seed to Flower*, Tehran: History of Iran. Besari, Talat (1967) *A Living Woman, Pioneer of the Iranian Women's Liberation Movement*, Tehran: Tahori [in persian]
- Cohen, Bruce; *An Introduction to Sociology*, Mohsen Salasi, Tehran, Totia, 2005, 26th edition.
- Dahrendorf, Ralph, (2004) *Social Man*, translated by Gholamreza Khadivi, Tehran: Agah Publishing House.
- Farrokhzad, Pouran (2002), *The Work of Iranian Women*, Tehran: Qatra. [in persian]
- Giddens, Anthony; *Sociology*, Manouchehr Sabouri, Tehran, Ney, 2002, 8th edition. [in persian]
- Kashani Sabet, Firoze (2011), *Conceiving Citizen: Women and Politics of Motherhood in Iran*, Oxford University Press.
- Kerachi, Roh-e-Haniz (2004), *The World of Taj Qaem-e-Maghami and Seven Studies*, Tehran: Storyteller. [in persian]
- Khalili, Maryam and Ghadir, Mahsa (2011). Comparing the Poetry and Life of Emily Dickinson and Zhaleh Ghaem-Maghami, *Comparative Literature Journal*, Vol. 3, No. 5. [in persian]
- Hosseini, Maryam (2009) *A Newly Discovered Feminist Poetry by Parvin Etesami*, *Women in Culture and Art*, Vol. 2, No. 1. [in persian]
- Dokhtaran Iran, (Iranian Girls) publication (1310-1311). [in persian]
- Moghaddisi, Mohammad Baqer, Ameri, Zahra (2017). *Forced marriage; from gratitude to criminalization, teachings of criminal law*, Razavi University of Islamic Sciences, No. 12. [in persian]
- Mohammadi, Mona (2012). A look at the poetic thoughts of Jhaleh Ghaem-Maghami, *Journal of Literary History*, No. 3, 68. [in persian]
- Moradi, Ayoub (2015) *The Poetry of Jhaleh Ghaem-e-Maghami and the Defense of Women's Rights*, *Women's Research*, Vol. 6, No. 3. [in persian]

5 Abstract

- Panahi, Mahin (2008), Philosophical Thought in Parvin Etesami's Poetry, Social Psychological Studies of Women, No. 17. [in persian]
- Ritchie J & Lewis J (2003). Qualitative Research Practice, London: sage.
- Sanasarian, (2005). Women's Rights Movement in Iran, Tehran: Akhtaran. [in persian]
- Shafiei, Somayeh Sadat (1402) The status of women at the beginning of the present century; Classification of women's social problems in the poems of Alamtaj Ghaem-e-Maghams, Society of Media Culture, Vol. 12, No. 46. [in persian]
- Shafiei, Somayeh Sadat (1397) Women's education and explaining its necessity in the constitutional era; Analysis of women's writings in the Iran-No newspaper, Research on Social and Economic History, No. 2, serial 14. [in persian]
- Sharif, Maryam and Chavushian, Sharara (1400). A comparative study of resistance against male domination in the poems of Alamtaj Ghaem-Maghams and Constance Duslem, Quarterly Journal of Comparative Literature Research, Volume 9, No. 1. [in persian]
- Torabi Farsani, Soheila (2009), The Struggle of Women in the Qajar Era, Individuality of the World of Tradition and Transition from It, History of Iran and Islam, Vol. 2. [in persian]
- Zamiri, Mohammad Reza, (2004). Girls and Forced Marriage, Women's Book Quarterly, No. 24. [in persian]
- Zolfaghari and Mirzaei (2011) Gender and class inequalities in the thought of Parvin Etesami, Women in Culture and Art, Vol. 2, No. 3. [in persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زندخت شیرازی؛ به سوی تحقق جایگاه بدیل در عصر پهلوی اول

سمیه سادات شفیعی*

چکیده

زندخت شیرازی (۱۳۳۱-۱۲۸۸)؛ روزنامه نگار، فعال مدنی و از جمله زنان فرهیخته زمانه خود بود که در جهت تغییر وضعیت زنان تلاش‌های ارزنده‌ای داشت. معرفی اندیشه و آثار او راهی برای دستیابی به شناخت از نظم جنسیتی مسلط و وضعیت اجتماعی زنان و مطالباتشان در پرتوی تحولات دوران پس از مشروطه و مصادف با شکل‌گیری و قوام دولت مدرن در ایران است و می‌تواند ما را بیش از پیش با جایگاه اجتماعی آنان، مسایل مبتلابه و آرمان‌هایشان آشنا سازد. بررسی آثار بجامانده از او در شکل نظم و اثر به روش کیفی و با تکنیک تحلیل سند موضوع پژوهش حاضر است.

یافته‌ها حول سه محور اصلی و مقولات فرئی مرتبط قابل طرح است. فرودستی و منزلت اجتماعی پایین مضمون مقوله اول یعنی وضعیت شناسی عمومی زنان است. در مقوله دوم مسائلی چون ازدواج ترتیب یافته، ازدواج در سنین پایین، چندهمسری، نکوهش تبعیض‌آمیز بی‌مبالاتی جنسی از سوی جامعه از جمله مسائل اجتماعی مبتلا به زنان و خانواده در آثار زندخت است. توصیه‌های زندخت برای برون رفت و تحول وضعیت شامل توجه دادن به اهمیت نقش زنان در تحول جامعه، معرفی مصادیق، ضرورت علم‌آموزی دختران و زنان، فراگیری دانش برای تدبیر منزل، لزوم اشتغال زنان و ترویج تأسیس انجمنهای زنان مفاد مقوله سوم را تشکیل می‌دهد. این توصیه‌ها از منظر کارکردگرایی ساختاری تحقق جایگاه بدیل را برای زنان در یک فرایند دگرگونی سامانمند می‌بیند.

کلیدواژه‌ها: خانواده، ازدواج، مادری، علم‌آموزی، انجمن زنان.

* دانشیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده علوم اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،
ss.shafiei@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳

۱. مقدمه

از آغاز سده حاضر مطالبات زنان در پرتوی انقلاب مشروطه به تدریج صورتبندی دقیق و متمرکزی یافت. این صورتبندی مبتنی بر ارزش‌هایی بود که در جریان مشروطه خواهی بعنوان حرکتی مردمی، رواج یافت و وجهی عمومی پیدا کرد. در حقیقت جنبش مشروطه دربردارنده جریان‌های سیاسی و اجتماعی بود که منبعث از تغییر فکری، نگرشی ناشی از تعامل ایرانیان با جهان غرب در دوره‌ی ناصری رخ داد، تحولات بزرگ مقیاس و عمیقی به دنبال داشت. این تحولات با رشته فعالیت‌ها، گردهمایی‌ها و مبارزاتی توأم بود که به جرأت می‌توان گفت حیات اجتماعی آحاد ایرانیان را دگرگون کرد. بطوریکه احوالات، خواست‌ها و آرمان‌های انسان ایرانی در این مقطع و پس از آن قابل مقایسه با پیش از آن نبوده و نیست. ارزش‌هایی چون برابرخواهی، آزادی، اهمیت حقوق بشر، قانون‌گرایی و مانند آن از طریق روشنفکران و روزنامه‌نگاران در مطبوعات انعکاس یافت و امواج ساختارشکنانه‌ای را در حوزه عمومی موجب شد؛ ساختارشکنی که سوژه تفکر انتقادی در ساحت‌های مختلف حیات اجتماعی از جمله زندگی زنان، نقش و جایگاه آنان و نیز روابط زنان و مردان نیز شد.

فضای روشنفکری حاکم بر جریان مشروطه از شکل‌گیری این خرد انتقادی در حوزه زنان استقبال و حمایت کرد. زنان خود نیز با افزایش آگاهی سیاسی اجتماعی در حوادثی چون حادثه گریباده‌وف، جنبش تنباکو، شورش نان و نیز حمایت از مشروطه‌خواهان در اشکال متفاوت حضور قابل توجهی داشتند. در ادامه این تحركات، تاسیس انجمن‌های زنان مخدرات وطن، انجمن آزادی زنان، شرکت خواتین اصفهان و از این قبیل جریان مطالبه‌گری زنان را تمرکز بخشید. مطبوعات زنان با آثار زنانی که در این فضا جرات بیشتری برای ابراز نظرات و اندیشه‌های خود داشتند در کنار بهره‌مندی از آثار مردان در این زمینه نضج گرفت. در نتیجه می‌توان گفت به مدد متون زن‌نویسته، شکل مدون و متمرکزی از مطالبات زنان، وضعیت معمول زن ایرانی، مسائل و معضلات، آرزوها و آرمان‌ها و نیز ابزارها و طرق احصای آنان بروز و نمود یافت.

زنددخت شیرازی (۱۳۳۱-۱۲۸۸) در این دوران می‌زیست و بعنوان یکی از مهمترین چهره‌های کنشگری زنان در این عرصه فعالیت‌های قابل توجهی را مبذول داشت. او کنشگری فرهیخته، اهل قلم و فعال اجتماعی بود که به زبان انگلیسی تسلط داشت. تاسیس نشریه دختران ایران، جمعیت انقلاب نسوان را بعنوان فعالیت‌های حرفه‌ای بر حسب اولویت‌های زمانه خود در کارنامه کاری دارد. او همچنین دستی در شعر داشت و بر حسب پنداشت زنانه

خود به سرایش اشعاری بدیع پرداخت. اشعارش همچون سایر متون زن‌نوشته این دوره حاصل رویکرد ترقی خواهانه به مسائل و وضعیت زنان است. لذا آثار بجامانده از او فراتر از متن ادبی، به مثابه منابع اطلاعاتی داده‌هایی درباره وضعیت، مطالبات و آرمان‌های زنان پیشروی ایران به دست می‌دهد که در زمانه‌ای که کمتر شناختی از افکار و پنداشت‌های زنان موجود است، بسیار ذقیمت تلقی می‌شود. بررسی روشمند این مطالب ما را به شناخت بیشتری از زندگی زنان در دوره پهلوی اول نائل ساخته و دربردارنده ابعادی مهم از وضعیت زنان و مشکلات رایج آنان و راه برون رفت پیشنهاد شده است.

مطالعه وضعیت زنان از منظر این فعال مدنی، فرهنگی، زوایای تاریک شناخت ما از کلیت موضوع را تا اندازه‌ای روشن و مجالی برای طرح ناگفته‌ها، نادیده‌ها و ناشنیده‌ها درباره زنان و از سوی آنان را فراهم می‌آورد. نمایی که این متون از گذشته تاریخی جامعه ما به دست می‌دهد بر حسب بینش و بصیرت مولف و شاعر آن می‌تواند در ریشه‌شناسی مناسبات و پدیده‌های اجتماعی ادوار بعد در حوزه زنان سودمند باشد. زنددخت در خلال این نوشته‌ها و اشعار از ارزش‌ها و باورهای رایج، آسیب‌های اجتماعی و نیز بیم‌ها و امیدها سخن به میان آورده و از دغدغه‌هایش می‌گوید. بنابراین آثار او حاوی داده‌هایی درباره مناسبات جنسیتی و ارزش‌ها و باورهای ملازم آن است. در عین حال چشم به راه‌های برون رفت داشته، توصیه‌هایی برای تحول وضعیت زنان و جامعه به دست می‌دهد.

هرچند تا کنون اشعار زنان عصر پهلوی بطور اخص موضوع پژوهش‌هایی بوده است که از آن جمله می‌توان به مطالعه اشعار پروین اعتصامی توسط پناهی (۱۳۸۷)، حسینی (۱۳۸۹) و ذوالفقاری و میرزایی (۱۳۹۰) و اشعار عالم‌تاج توسط مرادی (۱۳۹۴)، شریف و چاووشیان (۱۴۰۰)، خلیلی و قدیر (۱۳۹۰)، محمدی (۱۳۹۱) علیرضایی و همکاران (۱۴۰۰)، شفیعی (۱۴۰۲) اشاره داشت اما اشعار زنددخت مورد واکاوی قرار نگرفته است. نوشته‌های او نیز محل بحث و نظر نبوده است. در عین حال مهمترین فعالیت او یعنی انتشار نشریه دختران ایران که دربردارنده برخی آثار او بوده نیز کمتر مورد پژوهش‌های روشمند قرار گرفته است. در معدود مجلداتی تنها به نام نشریه و معرفی کوتاهی از آن بسنده شده است.^۱

هدف از تحقیق معرفی رویکرد تحلیلی زنان کنشگر اجتماعی فرهنگی در تاریخ معاصر ایران است؛ امری بی سابقه و کمتر شناخته شده که می‌تواند در مطالعه تغییرات اجتماعی و نیز تولید دانش بومی در زمینه مطالعات اجتماعی زنان نقش بسزایی داشته باشد. در مجموع انتظار می‌رود یافته‌های این پژوهش بیش از پیش ما را با چگونگی استلزامات شکل‌گیری نظم

جنسیتی جدید ملازم با جریان مدرن شدن ایران، سربرآوردن نیروهای اجتماعی جدید آشنا سازد.

در این راستا پرسش‌های اصلی تحقیق عبارتند از:

خوانش آثار زنددخت چه نمایی از وضعیت عمومی زنان زمانه او به دست می‌دهد؟ در این وضعیت، جایگاه اجتماعی زنان چگونه است؟ راه حل پیشنهادی او برای برون رفت از وضعیت مبتلا به چیست؟

۲. روش‌شناسی

روش پژوهش؛ تحلیل محتوای کیفی بوده است که به کمک تحلیل سند (documentary analysis) و مطالعه کیفی آثار نظم و نثر زنددخت محقق شده است.

تحلیل محتوای کیفی به محققان اجازه می‌دهد اصالت و حقیقت داده‌ها را به گونه ذهنی، ولی با روش علمی تفسیر کنند. عینیت نتایج به وسیله وجود یک فرایند کدبندی نظام‌مند تضمین می‌شود. تحلیل محتوای کیفی به فراسویی از کلمات یا محتوای عینی متون می‌رود و تم‌ها یا الگوهایی را که آشکار یا پنهان هستند به صورت محتوای آشکار می‌آزماید (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۲۰).

ریچی و لوئیس در توضیح تحلیل سند می‌نویسند:

تحلیل سند شامل مطالعه اسناد موجود چه با هدف درک واقعی محتوای و چه روشن ساختن معانی عمیق تری است که ممکن است با سبک و یا ظاهرشان آشکار شوند. اسناد می‌تواند از نوع عمومی مانند گزارش‌های رسانه‌ای، گزارش‌های دولتی یا سایر مطالب عمومی و یا همچنین اسناد آیین نامه‌ای مانند دستور جلسات، نامه‌های رسمی و در نهایت اسناد شخصی مانند دفترچه خاطرات، نامه‌ها و عکس‌ها باشد. این روش خصوصاً در پژوهش‌هایی سودمند است که حول تاریخ حوادث یا تجربیات پیرامون مطالعاتی با محوریت مصاحبه‌های مکتوب باشد. مانند تحقیقات رسانه‌ای. کاربرد دیگر این روش به تصریح هامرسل‌ی و اتکینسون (۱۹۹۵) در پژوهش‌هایی است که موقعیتها یا رخدادها نتواند بطور مستقیم مورد مشاهده و پرسش قرار گیرد. (ریچی و لوئیس، ۲۰۰۳: ۳۵).

با این توضیح باید گفت ماهیت موضوع مورد پژوهش، محقق را به مطالعه اسنادی مجموعه اشعار و نوشته‌های به جامانده که در کتاب زنددخت، توسط دکتر طلعت بصاری در سال

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۱۱

۱۳۴۶ گردآوری شده و نیز مجموعه آثار او در نشریه دختران ایران در سال ۱۳۱۰-۱۳۱۱ واداشت.^۲

در ابتدا کلیه متون اعم از اشعار و مقالات بطور کامل خوانده و نکته برداری شد، سپس برای ایجاد کدهای محتوا در تحلیل کیفی، مطالعه مکرر متن برای رسیدن به درکی کامل از مضامین و درون مایه ها صورت گرفت. پس از تشکیل کدها و کار یافتن تم های متن و تطبیق آنها با مفاهیم، بر اساس شباهت ها و تفاوت های موجود گروه بندی و طبقه بندی متون صورت گرفت .

۳. چارچوب مفهومی

در جامعه شناسی موضوع جایگاه اجتماعی با احراز نقش اجتماعی قابل تعریف است. دارندورف به خوبی در روشن ساختن ابعاد این مفهوم و متغیرهای مرتبط کوشیده است.

نقش اجتماعی: مجموعه ای از انتظاراتی هستند که در جامعه ای معلوم در مورد رفتار دارندگان یک وضعیت اجتماعی وجود دارد. نقش ها اساساً مستقل از فرد قابل تصور هستند. ایستارها و رفتارهایی که از یک پدر، معلم راهنما، عضو حزب، بازیگر اسکیت و... انتظار می رود بدون اینکه ما به یک پدر خاص، معلم راهنمای خاص، عضو حزب خاص یا بازیگر اسکیت خاص بیندیشیم، براحتی قابل بیان است (دارندورف، ۱۳۸۳: ۵۶ - ۵۵).

رفتار نقشی: نقش های اجتماعی توقعات و انتظارات جامعه را به صاحبان وضعیت ها ابلاغ می کنند، این توقعات می توانند از دو نوع مختلف باشند، دسته ای مربوط به رفتار حاملان این وضعیت ها (رفتار نقشی) و دسته دیگر مربوط به ظاهر و کاراکتر (صفات نقشی) (همان، ۵۵).

در مورد انتظارات نقش باید گفت انتظارات نقش در جامعه به سه شکل یافت می شوند. انتظارات اجباری، ایجابی، اختیاری. انتظارات اجباری، انتظاراتی هستند که ما فقط با قبول خطر تعقیب قانونی می توانیم به آنها پشت کنیم، ضمانت های اجرایی منفی برای آنها وجود دارد؛ در تعریف انتظارات ایجابی می توان گفت در این نوع انتظار نیز ضمانت های اجرایی منفی غالبند، اما با وجود این، کسی که آنها را مرتباً رعایت می کند، هواداری و دوستی دیگران را برای خود بدست می آورد. (همان، ۶۳). گروه سوم انتظارات اختیاری است که اگر فرد آنها را انجام دهد می تواند بیش از هر چیز به ضمانت های اجرایی مثبت (پاداش ها) امیدوار باشد.

تقسیم نقش جنسیتی در خانواده: در چند دهه اخیر موضوع جنسیت در دستور کار صاحب‌نظران و پژوهشگران علوم اجتماعی قرار گرفته و طرح موضوعاتی چون کلیشه‌های جنسیتی زمینه‌های مطالعاتی کم سابقه‌ای را به دنبال داشته است. توضیح آنکه کلیشه‌های جنسیتی مشتمل بر باورهای فرهنگی و اجتماعی است که قابلیت‌ها و ویژگی‌های خاصی را به هر کدام از دو جنس منتسب می‌سازد. (ریتزر، ۱۳۷۹: ۴۷۳-۴۷۰).

در رابطه با تقسیم جنسیتی نقش‌ها در خانواده بعنوان نهاد نخستین اجتماعی، باید گفت جامعه‌شناسان کارکردگرا و از جمله پارسنز (Parsons)، طرفدار سرسخت تقسیم نقش‌ها براساس جنسیت هستند. پارسنز معتقد است خانواده هسته‌ای در صورتی می‌تواند به حداکثر کارکردهایش دست‌یابد که دو تفاوت اساسی میان اعضایش وجود داشته باشد:

۱. وجود دو قطب مخالف رهبری و زیردستان

۲. وجود اختلاف در میان نقش‌های ابزاری (Instrumental Role) و نقش‌های بیانگر (Expressiveness Role).

۳. نقش ابزاری شامل حالات مردانه و نقش بیانگر شامل حالات زنانه است. به اعتقاد وی این تقسیم نقش باعث وحدت خانوادگی می‌شود زیرا نقش مرد، دادن پایگاه اجتماعی به خانواده از طریق شغل خود و حفظ امنیت و آسایش خانواده از طریق درآمد شغلی است و نقش زن ایجاد روابط عاطفی (بیانگر) در درون خانواده و حفظ روابط عاطفی ضروری برای اعضای خانواده است که از مشکلات گوناگون جامعه رنج می‌برند (اعزازی، ۱۳۷۶: ۷۱). در نظر جامعه‌شناسان کارکردگرا، تقسیم کار جنسی در خانواده متضمن خرسندی افراد و وجود خانواده‌ای کارا و با ثبات است؛ این تقسیم کار به نفع هر دو جنس و جامعه است. تقسیم کار جنسی در خانواده «طبیعی» و ناگزیر تلقی می‌شود (گرت، ۱۳۸۲: ۷۴).

۴. تحلیل یافته‌ها

در ادامه اهم مطالب برآمده از آثار زنده‌دخت بر حسب سه مقوله اصلی وضعیت عمومی زنان در زمانه او، چالش‌ها و مسائل اجتماعی مبتلا به زنان و خانواده، راههای برون رفت و تحول وضعیت از منظر زنده‌دخت و نیز مقولات فرعی مرتبط ارائه می‌شود.

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۱۳

۱.۴ وضعیت عمومی زنان؛ فرودستی و منزلت اجتماعی پایین

آثار زنددخت مبتنی بر تجربه زیسته او ناشی از زندگی روزمره در جامعه ای می باشد که در آغاز راه مدرن شدن است. در نتیجه هرچند سودای تحول خواهی هم ورد زبان صاحب منصبان و هم نجوای روشنفکران است اما از یکسو تا تحقق مدرنیته در معنی ابزاری و عینی خود فاصله بسیار دارد. در عین حال عبارت از وضعیتی دارد که مناسبات جامعه ستی به شدت در آن حاکم است. لذا آثار زنددخت اعم از شعر، نوشته و نیز متن سخنرانی، آثاری اجتماعی است که از مشاهده حالات کنشگران زمانه اش نشأت گرفته و مهمتر از آن آکنده از ادراک زنی آگاه، ترقی خواه و روشنفکر نسبت به ماهیت جایگاه اجتماعی و روابط و مناسبات جنسیتی در آن برهه است. از این رو درج ویژگیهای وضعیت عمومی زنان در صورتبندی جایگاه اجتماعی آنان در نزد او اهمیت فراوانی دارد. در ابتدای این بخش، این ویژگیها که از لابلای آثارش گردآوری شده ارائه می گردد.

گرفتار جهل و زندان ذلت، در خواب، پریشان، دست و پا بسته و لب بسته به زندان، زندگی کردن چون حیوان، عاری از تاج عزت، خاک مذلت بر سر، ننگ و خوار بودن، اسیر بی سر و پا، بدبخت، زیر دست زار پژمرده، سیه بخت و تبه روز، ذلیل و سیه روز.

همچنین او در جایی به ذلت و بیچارگی و جهالت مادران نیز اذعان دارد. شاید این ابیات با عنوان «زن ایران» بهترین درآمد بر مطالعه وضعیت عمومی زنان در اندیشه زنددخت باشد:

سزد گر از دو چشمانم به جای اشک خون بارد
حیات زن اگر اینسان به کشور ننگ بگذرد...
به هر ملت نظر کردم زنانش محترم دیدم
ولی خاک مذلت را زن ایرانی به سر دارد.

(بصاری، ۱۳۴۶: ۵۵)

زنددخت در شعری با عنوان عامیانه «چیه» که با گویش شیرازی عجین است به صراحت با خطاب قراردادن زنان، جایگاهشان را در حد اسباب خانه می داند که مراد از آن بطور تلویحی انفعال و بی عملی زنان در زندگی روزمره است:

به خواهران وطن دوستانه می گویم
که فرق ما به اثاثیه و دواب چیه؟

(بصاری، ۱۳۴۶: ۴۵)

و نیز در شعر «مردی بزرگ باید و عزمی بزرگتر» از منابع قدرت مردان در فرادست‌سازی ایشان می‌سراید و نقد خود را متوجه آنان می‌سازد:

اینجا زنان ز جهل به زندان ذلت اند
گو خون قلب غمزده سرخاب رو کنند
مردان که ضعف زن به رخ او همی کشند
بهتر بود ز مردی خود گفتگو کنند
زور و زر است تکیه گاه مرد بی خرد
تیر ستم به سینه زن گر فرو کنند.

(بصری، ۱۳۴۶: ۵۳-۵۲)

در شعر زن و گل، شاعر در پی تمثیل زن به گل، ابیاتی در شکوه از مادر وطن دارد که در حقیقت دلالت در ناکامی او از تغییر وضعیت زنان در طول سالهای فعالیت داشته، می‌سراید:

زبس که زندگی زن به پارس ننگینست
من غمین، گله زین رو، ز جنس زن دارم
اگرچه جنس زن و گل بیکدیگر ماند
ز خواری زن انگشت در دهن دارم

(بصری، ۱۳۴۶: ۵۹)

وضعیت فرودستانه زنان در ایران برای زنددخت که به زبان انگلیسی مسلط است و مکاتباتی با روشنفکران زمانه خود و همچنین مطالعه نشریات مطرح روز دارد اسف بار و در عین حال نیازمند تغییر است. در خلال سطور بالا به وضوح می‌توان به روابط نابرابر قدرت و نظم جنسیتی سنتی پی برد که در آن سرمایه اجتماعی در کنار سایر منابع سرمایه در ید مردان است. به هر نحو زنددخت به تنها به معرفی وضعیت بسنده نکرده و در گام بعد به طرح مشکلات و مسائل گریبانگیر زنان می‌پردازد؛ مواردی که خود در تعیین منزلت اجتماعی زنان آنچنان که از آن سخن گفتیم بی‌تاثیر نیست.

۲.۴ چالش‌ها و مسائل اجتماعی مبتلا به زنان و خانواده

مسائل زنان زمانه زنددخت بر حسب تعریف جایگاه نقشی آنان در عرصه خصوصی با مناسبات مربوط به ازدواج، الگوهای همسرگزینی و ساختار خانواده مرتبط است. در ادامه به

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنده‌دخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۱۵

موضوعاتی چون ازدواج ترتیب یافته، ازدواج در سنین پایین، چندهمسری و بی‌مبالاتی جنسی مردان بعنوان مقولات فرعی این بخش می‌پردازیم.

۱.۲.۴ ازدواج ترتیب یافته

موضوع ازدواج از جمله موضوعاتی است که با توجه به دربردارندگی حیات اجتماعی زنان، مورد توجه زنده‌دخت بوده است. درحالی‌که ازدواج رابطه‌ای حقوقی مبتنی بر علاقه طرفین بنیان نهاده شده، ازدواج اجباری بدون رضایت واقعی یک یا دو طرف بوده، حق آزادی همسر را نقص می‌کند. حاکمیت فرهنگ مردسالارانه، عوامل فرهنگی، روان‌شناختی، اقتصادی (ضمیری، ۱۳۸۳) و نابرابری جنسیتی، حاکمیت خشونت، مهاجرت و پناهندگی در بروز ازدواج اجباری نقش دارند (مقدسی و عامری: ۱۳۹۵: ۱۷۱) زنده‌دخت به ازدواج اجباری بعنوان مسئله اجتماعی رایج پرداخته و از علل و اثرات فروش استفاده می‌کند: «[پدران] دوشیزه بدبخت سیه روز را بدون یک ذره تمایل قلبی و محبت معنوی [به مردی ظالمتر از خودش] می‌فروشند» (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۳۸) او چنین ازدواج ترتیب یافته‌ای را سرآغاز فرودستی زنان و ناکارآمدی نهاد خانواده در برقراری صمیمیت و وفاق زوجین و در نتیجه رابطه امن برمی‌شمرد و ادامه می‌دهد:

دختر نیز باید پذیرفته، اظهار نارضایتی و بی‌میلی نکند و بار گران مصاحبت یک نفر را که از هیچ حیث تناسب همسری با وی ندارد مادام‌العمر به دوش کشد آن وقت هم این اسیر محبوس را به حال خود نگذارد قوانینی که سراسر بر ذلت و اسارت و فلاکت و بیچارگی وی می‌افزود به دستش داده و او را مجبور می‌کردند که یک ذره از قوانین و عادات و رسوم معموله مهمله تخطی ننماید (همان)

زنده‌دخت در مقام مثال از فرامین مادرشوهر یاد می‌کند و از رابطه‌ای پرتنش در نظام خانواده ایرانی پرده برمی‌دارد که به عنوان امری فرهنگی به نظر پذیرفته شده و غیرقابل تغییر است.

مثلاً اگر مادرشوهر صدساله که عقل و کفایت خود را در اثر پیری و کهولت از کف داده، اجازه آب خوردن نداد، عروس اسیر و زن جوان بدبخت باید اگر از تشنگی هم بمیرد نوشیدن آب را جایز ندانسته عناد و سرکشی نکند (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۳۹)

در همین راستا از صفات نقشی زن در مقام همسر ملهم از انتظارات ایجابی و اجباری نقش نیز نام می‌برد تا ما را هرچه بیشتر با ابعاد جایگاه اجتماعی زنان زمانه خود آشنا سازد.

گفته و می‌گویند زن خوب زنی است که زبان گنگ، از چشم کور، از گوش کر از پا لنگ باشد. یعنی از چهار حصار خانه قدم بیرون نهد و جز افراد خانواده که اغلب نسبت بدان‌ها هم تبعیض رعایت می‌شده و می‌شود چشمش به کسان دیگر خاصه مرد غریب نیافتد... بیچاره نسوان ایرانی از بازی و تفریح به کلی بی‌بهره حتی خنده و تبسم از لب زن را کسی انتظار نداشته و ندارد خواندن نوشتن را برای زن از معایب می‌شمرد، سواد و تربیت علمی او را غیرلازم بل مضر تصور می‌کردند و اتفاقاً اگر دختری خیلی حساس و دانا بود که خود به خود شوق به تحصیل و کسب معرفت در وجودش پیدا می‌شد و خواندن و نوشتن را دوست می‌داشت آن نادره را در تحت شکنجه و فشار دائمی قرار داده شدیدا از تمایل مقدس قلبی وی ممانعت و جلوگیری بعمل می‌آوردند. (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۳۸)

۲.۲.۴ ازدواج در سنین پایین

موضوع ازدواج دختران در سنین پایین بعنوان یکی از مسائل اجتماعی اصلی زنان که پیامدهای آن به ویژه از جهت از بین رفتن فرصت مغتنم تحصیل و آموزش گریانگیر زنان در مقام مادر و نسل آتی بوده است نیز مورد توجه زنددخت بوده می‌نویسد:

پدرانی که بی سواد هم نیستند از رفتن دختر خود به مدرسه ممانعت می‌کنند و چندی نمی‌گذرد که این دختری که هنوز به حد رشد و بلوغ واقعی نرسیده و هنوز بوی شیر از لب همچون شکرش می‌آید به شوهر می‌دهند و او را گرفتار یک بدبختی تمام نشدنی می‌نمایند. (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۴۵)

۲.۲.۴ چندهمسری

یکی دیگر از موضوعاتی که بعنوان امری رایج و رو به تزاید مورد توجه زنددخت قرار گرفته، موضوع تنوع طلبی و بی‌مبالاتی جنسی مردان در مقام شوهر و مطلوبیت داشتن رابطه موازی با زنی دیگر بعنوان معشوقه یا ازدواج دوم است. هرچند شواهد کافی برای چگونگی و ابعاد رشد این پدیده اجتماعی در این برهه در دست نداریم، در عین حال می‌توان آن را تا اندازه‌ای با جریان مدرن شدن جامعه ایران، رشد شهرنشینی و تأمل با اروپاییان و در نتیجه تغییرات مناسبات دوجنس دانست، آنچنانکه از نوشته‌های زنددخت برمی‌آید رواج کم و بیش گسترده

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۱۷

این شیوه از روابط زناشویی به ویژه در شهرهای بزرگ او را به معرفی پیامدهای این آسیب اجتماعی و در بخش بعد به پیش بینی واکنش های آتی واداشته است. زنددخت از واژه بیماری و شیوع آن در خصوص پدیده رفیقه/ معشوقه داشتن استفاده کرده، در توضیح این وضعیت در مطلبی با عنوان شریک عیش؛ مترس می نویسد:

هرکه نان نیم حلال و نیم حرامی دارد دل از اهل و عبال و همسر نجیب و صمیمی خویش کنده، هر دم در پی این و آن می رود... آقایانی که مرتکب یک چنین گناه دائمی می کردند... به هر دو زن ستم و تعدی می نمایند زیرا زن اولی و همسر شرعی بیچاره حق بشری زوجیتش پامال گردیده و همه وقت نگار خویش یعنی شوهر خود را به دست دیگران می بیند و شوهر ادای حق همسری او را پس از یک عمر زناشویی و انس و الفت و عادت به مهرورزی، به تکفل اعاشه وی و فرزندانش محدود می سازد. زن دیگر هم از روی هوی و هوس یا با جهالت شریک عیش (یا شریک گناه) مردی می گردد که از بدو امر حق زوجیت و شرافت مادری و مناسبات زناشویی بلکه زناشویی بلکه شرافت انسانی و حیثیت و شخصیت او را انکار و زایل کرده است (دختران ایران، ش ۴، ۱۳۱۱: ۳)

بخش جالبتر نوشته اش، پیش بینی خیانت متقابل آتی همسراندر جامعه آتی ایران بوده است:

خواهی نخواهی در این عصر که همه چیز ما عوض می شود عادت مردان در بیوفائی به همسرانشان نیز نفوذ نموده و برادران ما همان تخمی را که با دست خویش می کارند در آتیه نزدیک چند برابر آن را می دروند ولی عفتی و عدم صمیمت سرتاسر این مملکت را فرامیگیرد دیگر نه زنی نسبت به شوهرش وفادار و صمیمی سرتاسر این مملکت را فرا می گیرد دیگر نه زنی نسبت به شوهرش وفادار و صمیمی است و نه مردی دل به همسر می بندند. (همان: ۵)

۴.۲.۴ نکوهش تبعیض آمیز بی مبالاتی جنسی از سوی جامعه

توجه دادن به تبعیض علیه زنان نکته ای مهم در آثار زنددخت است و بر تجربه شکاف جنسیتی در جامعه زمانه خود دلالت دارد. اما او در خصوص نکوهش اخلاقی و واکنش جمعی به امر ناپهنجار: یعنی بی مبالاتی جنسی به جزئیات مناسبات اجتماعی جاری می پردازد:

چو هر جایی شود زن، زشتکار است
به زشتی رانده خویش و تبار است

از او شوهر گریزد چون برادر
به قتلش باب کوشد همچو مادر
بگردانند از رویش زنان روی
نگردد کس به وی همایسه و شوی
ز خویشان و کسان دوری گزیند
چو بوم شوم در ویران نشیند
...همان صنعت که بر زن ننگ و عار است
چرا بر مرد نام و افتخار است
اگر زن با دو مرد است از شرف فرد
شرفمند است با صد زن چرا مرد
اگر یک مرد با صد زن شود دوست
شرافت پیشه مرد نیکنام اوست
به کوی نیکانمان جای دارد
ز رفعت فرق گردون سای دارد

(بصاری، ۱۳۴۶: ۹۶)

به نظر می‌رسد زنددخت در طرح و تحلیل وقایع بر اساس آنچه در علوم اجتماعی داغ ننگ دانسته می‌شود، توانسته به خوبی بی‌قدرتی زنان بعنوان سوژه‌های انسانی، در مقابل جامعه دارای نظم اجتماعی مکانیکی مبتنی بر صفات نقشی قالبی جنسیتی و در پرتوی سیطره موسع وجدان جمعی را نشان دهد. جامعه‌ای که با قدرت بخشی به مردان، مجال کمی برای احقاق حق به زنان می‌دهد، اساساً اصالت زنان را بعنوان فرد تا اندازه کمی به رسمیت می‌شناسد، تصورات قالبی از ارتکاب امر نابهنجار و مجازات متناسب و بزعم خود درخور آنان را بر دو جنس به شیوه‌ای تبعیض‌آمیز وارد می‌سازد. نتیجه این روند آن است که زنان فرودست اجتماعی و حقوقی، بیشتر در مظان اتهام‌اند و بیشتر احتمال دارد احساس حقارت و تحقیر شدن را تجربه کنند.

در جمع‌بندی این بخش باید گفت نمای وضعیت عمومی زنان به توجه به زمینه‌های اجتماعی بروز و نمود ایشان در حوزه خصوصی با دستمایه‌هایی از انتظارات نقشی مرتبط با این عرصه عجین بوده و لذا نقد اجتماعی زنددخت متوجه مناسبات، ارزش‌ها و باورهای رایج این عرصه است. زنددخت در حقیقت از رهگذر زیر سوال بردن این موارد برآن است تا زنان و

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۱۹

مردان جامعه خود را به بازاندیشی فراخواند و آنان را از مسیر خرد انتقادی به تغییر رویه و نگاه ترغیب سازد. اینهمه زمینه ای است برای طرح توصیه های مشفقانه او بعنوان روشنفکر هوشیار زمانه اش.

۳.۴ توصیه های تحول خواهانه؛ راه های برون رفت

زنددخت تنها به بیان وضعیت و آسیب های موجود بسنده نکرده و مهمتر از آن در جستجوی راه های برون رفت، موضوع اهمیت بخشی به نقش اجتماعی زنان در جهت تحول جامعه را عمده ساخته است. او که با روشنفکران زمانه اش در تعامل بوده و کوشیده خود نیز با انتشار نشریه دختران ایران در این میدان وارد شود بازنگری در اندیشیدن پیرامون زن و جایگاه او را خواستار است. این بازاندیشی از نظر زنددخت در گروی تغییر انتظارات نقشی و نه لزوماً جایگاه نقشی از زنان است و نیاز به تغییر را هم در انتظارات اجباری و هم ایجابی گوشزد می سازد.

۱.۳.۴ توجه دادن به اهمیت نقش زنان در تحول جامعه

امکان بازاندیشی در این خصوص از نظر او هم به مدد جریان های تحول خواهانه جاری است که به عنوان امری فراگیر پس از مشروطه بسط یافته و هم ناشی از پذیرش نقش عینی زنان در جوامع مترقی است. چنانکه در متن سخنرانی خود در افتتاحیه جمعیت انقلاب نسوان می آورد: «هر مملکتی که زنانش بیشتر حائز اهمیت شوند آن کشور نیز بیشتر سروری و سیادت حاصل می کند و در جهان صاحب افتخار و شوکت و اقتدار و نفوذ می گردد (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۰۱)

در شعر «جنبشی زود، از جای خیزید» از جایگاه مهم زنان در نقش مادری و اثرات مهم آن در حیات اجتماع کلان ملی می سراید:

ترسم رود سخت بر باد
چون ندارد وطن مردمی راد
راد را مادری باید آزاد
نیست در این میان، مادری شاد
جنبشی زود از جای برخیزید
زود از جهل و غفلت گریزید

فر هر ملت از فر زن‌هاست
این نباشد نهان نیک پیداست
پایه کارها همت ماست
کار زن، کوشش زن چه زیباست

(بصاری، ۱۳۴۶: ۷۳)

و نیز در این راستا به صراحت خطاب به رضاشاه امر می‌کند:

شاه مدافع زن ایران همیشه باش
خواهی اگر میان دول سر بدر کنی

(بصاری، ۱۳۴۶: ۶۶)

۲.۳.۴ معرفی مصادیق

زنددخت با اشاره به وضعیت جوامع پیشرفته و شخصیت‌های ممتاز زنان در حقیقت به معرفی الگوهای پیشرفت می‌پردازد تا هم از واقعیت تحول جامعه منوط به تحول وضعیت زنان سخن گوید و هم به ترویج مدرنیته در ساحت‌های عینی و البته ذهنی خود بپردازد.

باید گفت ترقیات سایر زنهای ملل مترقیه دنیا است که ما را مسئول و موظف به جد و جهد می‌کند. چنانکه خواهران غربی و شرقی اعم از مسلمة و غیر مسلمة همه از نور علم و معرفت از شعاع دانش و بيش بیدار شده و خود را در کلیه امور اجتماعی شریک مردان ساخته‌اند.

او سپس وارد مثالهایی از کشورهای غربی و نیز منطقه می‌شود:

ترک‌ها با آنکه تا چندی قبل استقلالشان لرزان و خرافات اهالی کمتر از اوهام ایرانیان حالیه نبود خانم‌ها همه با خیالات ترقی طلبانه و استقلال خواهانه قائد بزرگ ترکیه مصطفی کمال پاشا داخل در حیات اجتماعی شده و ترکیه یا عثمانی را یک تکه از ممالک غربی نمودند...
افغانیها که هفت هشت سال است تجدید حیات و تاریخ نموده و با ما همدین و هم زبان هستند نسوان نیز قدم در جاده ترقی و تمدن گذارده و اخیرا لیاقت و کفایت یک عده از آنها جلب نظر شاه و ملکه نموده و تصمیم عزم کرده اند سال آینده محصلات را هم دعوت به مسابقه امتحان و اعزام به اروپا برای تحصیل و تعلیم علوم و فنون دنیای امروزی کنند...
خواهران مصری در عالم علم و معرفت و سیاست مقام قابل توجهی احراز نموده و میروند که

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۲۱

خود را همدوش همجنسان غربی کنند... ژاپونی ها که چهل پنجاه سال است در دایره ترقی قدم گذارده اند از آنجائی که ملت ژاپون دانشمندانه تعلیم و تربیت زنان را مقدم تر از مردها دانستند نسوان به قدری ترقی کرده اند که حال با اهتمام و کوشش می خواهند در تمامت امور حقوق با مرد مساوی باشند (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۴۳) او درجائی دیگر آورده:

چنانکه ملت ژاپن اولین قدمی که خواست در راه ترقی و تعالی بردارد زنان را به وسایل مختلفه عالم کرد و معارف نسوان را ارتقا و اعتلا داد و به واسطه همین تقدم دادن معارف زنان بر مردان است که امروز ملت ژاپن دوش به دوش ملل زنده عالم پیش می رود و ترقیاتش روزافزون است (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۰۲)

در مطلبی با عنوان مصاحبه با قلم به همآوردی فضای فرهنگی اجتماعی با پیشرفتهای محیطی در کشورهای متمدنی اذعان داشته، می نویسد: کلیه مکتوباتی که از آن نواحی می رسند تمام دارای روح و قوت و جذبه است و از محیط کار و موفقیت ملل زنده ای خبر می آورد که افراد و جماعتش پیشرفت امور شخصی و اجتماعی را در سایه فعالیت و راستی و آزادگی و خدمت به جماعت می دانند نه در غیر آن! (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۱۳)

۳.۳.۴ لزوم علم آموزی دختران و زنان

دومین اصل تحول خواهانه او، همسو با جریان حاکم در حوزه روشنفکری زنان و هم صدا با سایر زنان فعال در عرصه آموزش و نیز مطبوعات، در امتداد خواسته های نسبتاً متاخری که در حول و حوش مشروطه در رابطه با وضعیت زنان شکل گرفت، طرح ضرورت علم آموزی برای زنان و به ویژه دختران بود. زنددخت در نوشته هایش از فرصت یادآوری ضرورت این مهم از جمله در ارتباط با محور قبلی یعنی قرار گرفتن در مسیر ترقی و پیشرفت بهره می برد.

پرواضح است که پیشرفت اساسی معارف از ترقی دانش و فضیلت نسوان است و تا زنان هر قوم که نیمه ای از هر ملت و مری بشر و پرورنده رجال اند، به ترقیات عالییه و پیشرفتهای مهمه نائل نشوند ممکن نیست ملتی از حضيض مذلت به اوج عزت ارتقا یابد و بتواند قدم در دایره تکامل و ترقی بگذارد... امروزه در دنیا ملتی نیست که به موقعیت مهم زن پی نبرده باشد بلکه اغلب از ملت هایی که چشم حقیقت بین آنها بیشتر باز شده خود به دست خود وسایل ترقی و پیشرفت و فضیلت زنان خود را فراهم می کنند و تعلیم و تربیت و معارف این جنس شریف را مقدم بر تربیت و تعلیم مردان می دانند (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۰۲-۱۰۱)

برنامه آموزشی تعلیم زنان از نظر زنده‌دخت جامع و در بردارنده وجوه تربیتی پرورش مهارت‌ها و تحصیل علوم و صنایع است:

ما آتیه ایران را هرطور می‌خواهیم باشد باید تربیت دختران را بر روی پایه و اساسی قرار دهیم که آنها بتوانند منظور ما را برآورده نمایند. ایران محتاج به اخلاق، علم، ادبیات، صنایع و بسیاری از چیزهاست. اگر دختران ایران را عالم ورزیده با اخلاق ادبیات پرور و صنعت دوست نمایم ایران قرون آتیه ایرانی خواهد بود که می‌تواند صحتی از نو یافته در مقابل ملل عالم خودنمایی نماید و یکبار دیگر چشم دنیا را به عظمت و جلال مادی و معنوی خود خیره سازد. (دختران ایران، ش ۱، ۱۳۱۰: ۴)

زنده‌دخت درمان درد جهالت عمومی و توسعه نیافتگی، فقر و عقب ماندگی را تحصیل و آموزش زنان می‌داند: «تا معارف در میان عموم نسوان رایج نشود، جهالت عمومی و انحطاط اخلاقی و فقر مادی و معنوی اهالی فارس خاتمه نخواهد یافت. به عبارت دیگر دواي کلیه امراض و دردهای ما بسط معارف است و بس.» (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۰۳)

او با زیر سوال بردن تبعیض جنسیتی در زمینه آموزش، برابری جنسیتی تحصیل علم را خواستار است و می‌سراید:

نه ترقی کند ایران مگر از دانش مردان

دانش مرد هم از معرفت مام بیاید

طلب علم برای زن و مرد است چو واجب

جهد تو ای زن ایران به ترقی بفزاید

(بصاری، ۱۳۴۶: ۵۷)

این علم‌آموزی مستلزم حداقل سطحی از برخورداری از شان انسانی و آزادی عمل است که جامعه آن را برای مردان بحق می‌شمرد. زنده‌دخت با دعوت به بازنگری، از استلزامات فرهنگی اجتماعی در جهت تحقق کشوری مترقی سخن می‌گوید:

در آن کشور ترقی هست و استقلال و آزادی

که زن چون مرد، آزاد است و کس او را نیازارد

نه آزادی بود بی بند و باری در ره تقوی

بود آزادی اندر کسب دانش تا ثمر آرد

(بصاری، ۱۳۴۶: ۵۵)

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۲۳

نکته مهم در خصوص ضرورت علم آموزی در اینجا نیز توجه به نقش تربیتی مراقبتی مادر در قبل نسل آتی می آورد:

هر آن مادر که وی را عفت فضل و هنر باشد
توانا پرورد فرزند و از دامان گهر بارد

(بصاری، ۱۳۴۶: ۵۵)

۴.۳.۴ فراگیری دانش برای تدبیر منزل

همانطور که محققان تاریخ اجتماعی زنان از جمله کاشانی ثابت (۲۰۱۱) نشان داده اند تحول نقش مادری در ایران از صرف به دنیا آوردن فرزند به مادر- مراقب و نیز مادر- تربیت کننده با تمرکز قدرت در نظام جدید سیاسی پهلوی و تفکیک و تقسیم کار اجتماعی دو جنس و محول ساختن نقش های کارکردی ویژه در جهت ملت سازی به زنان امری نوپدید در آغاز سده حاضر بوده است. فعالان اجتماعی زن در این مسیر بر لزوم فراگیری اصول خانه داری تحت عنوان تدبیر منزل تاکید داشته و کوشیدند زنان را جهت بهره گیری از مهارت های خدماتی منجر به بهزیستی نهاد خانواده و اعضای آن، به علم آموزی ترغیب سازند.^۳ زنددخت نیز در همین راستا می نویسد:

مقصود بنده این است که خواهران ما از بی معلمی خود و جهالت مردان در سفاهت، اسراف عمر می کنند نه خود ملتفت این نکته شده اند و نه کسی ملتفتشان می کند که تا دختران مجهز به علوم بچه پروری و خانه داری و طبخ و رختشویی اتوژنی و بالاخره کلیه کمالاتی که برای هر فردی دانستن آن لازم و واجب است نباشند به شوهر ندهند تا از تعدد زوجات و طلاق دادن و سایر بدبختی های ما جلوگیری نشود (بصاری، ۱۴۵: ۱۳۴۶)

۵.۳.۴ لزوم اشتغال زنان

توصیه سوم و البته پیشتازانه زنددخت برای تحول جامعه ایران طرح موضوع اشتغال زنان است که از جمله موضوعاتی است که در زمانه زنددخت آوانگارد محسوب می شود. به نظر می رسد کاهش وابستگی اقتصادی به سرپرست خانوار و در نتیجه بهبود منزلت اجتماعی زن در عرصه خصوصی و نیز ورود او به عرصه عمومی برای تصدی مشاغل دستمزدی از مواهبی است که زنددخت را به طرح موضوع و دفاع از آن مجاب ساخته است. او از یکسو به دعوت

زنان برای حضور در عرصه کار دستمزدی پرداخته و از سوی دیگر فرصت هایی برای این مهم پیشنهاد می کند. اهم مطالب او دراینباره در شعر «عزت بود ای خواهران در بی نیازی» آمده:

آزادی زن اندر ایران خود اسیری است
کار زن بی شوهر و با شو، فقیری است
عادت به ما، هر مشکلی را سهل کرده
این زندگی نبود خدا داند حقیری است
مردان ما هم زین حقارت خود حقیرند
کار تجارت از چه معنی کار زن نیست
کار صنعت با چه منطق کار من نیست
کفش زنان را از چه رو زن خود ندوزد
زن از چه رو جراح و طبیب جان و تن نیست
پس خواهرانم تا به کی بیکاره هستید؟
تنها برای تخم گیری خلق گشتید؟
تنها برای عشق مردان چیره دستید؟
...ولله بدبختی زن از احتیاج است
هر گرسنه در چاپلوسی ناعلاج است
هر زن اگر شد کارگر مانند مردش
بر تارک شو لاجرم بی شبهه تاج است

(دختران ایران، ش ۳، ۱۳۱۱: ۲۶-۲۵)

او در جای دیگری با توجه دادن به کثرت زنان روسپی و مسئله آسیب های اجتماعی گریبانگیر آنان (از طریق کاربرد واژه های بدبخت تر از تیره بختان) بر ضرورت موضوع اشتغال زنان تاکید دارد:

ملاحظه فرمائید اگر زنهای ایرانی عالم و کارگر می بودند و صنعت و کاری که تحصیل معاش بدان ممکن است را یاد گرفته بودند امروز اینهمه روسپی و فاحشه زیاد نبود و تعداد بدبخت تر از تیره بختان به این حد نمی رسید (بصاری، ۱۴۶: ۱۳۴۶)

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۲۵

پرواضح است که با توجه به تقسیم کار سنتی و ساختار اجتماعی متناظر آن در جامعه آن روز ایران، موضع زنددخت در خصوص اشتغال زنان بعنوان پنجره تحرک اجتماعی اهمیت وافری دارد.

۶.۳.۴ تاسیس انجمن‌های زنان

از دیگر توصیه‌های او برای برون رفت از وضعیت مبتلا به در جهت تحول جایگاه اجتماعی زنان، تاسیس انجمن‌ها بعنوان اجتماعات زنانه ای است که امکان تعامل و تبادل آرا، همفکری و اجرای برنامه‌های جمعی را میسر می‌سازد. او خود در این زمینه به تاسیس جمعیت انقلاب نسوان همت گمارده، در سخنرانی‌اش به مناسب افتتاحیه این انجمن آورده: «ما نسوان ایران باید حتماً مثل نسوان آمریکا و اروپا که در کلیه نقاط وطن انجمن‌ها و مجامع تشکیل داده‌اند با خواهران مسلمة و غیر مسلمة خویش به تشکیل اتحادیه و جمعیت اقدام نماییم (بصاری، ۱۳۴۶: ۱۰۰)

۵. بحث و نتیجه‌گیری

به روشنی می‌توان دریافت معرفی اندیشه و آثار زنددخت شیرازی راهی برای دستیابی به شناخت از نظم جنسیتی مسلط و وضعیت اجتماعی زنان و مطالباتشان در پرتوی تحولات دوران پس از مشروطه و مصادف با شکل‌گیری دولت‌مدن در ایران است. گرفتار جهل و زندان ذلت، در خواب، پریشان، دست و پا بسته و لب بسته به زندان، زندگی کردن چون حیوان، عاری از تاج عزت، خاک مذلت بر سر، ننگ و خوار بودن، اسیر بی‌سر و پا، بدبخت، زیر دست زار پژمرده، سیه بخت و تبه روز، ذلیل و سیه روز از جمله صفات نقشی است که زنددخت در توصیف احوال زنان زمانه‌اش از آنها بهره می‌گیرد تا فرودستی و منزلت اجتماعی پایین آنان را نشان دهد.

ازدواج ترتیب یافته، در سنین پایین و نیز ازدواج اجباری از نگاه او سرآغاز فرودستی زنان و ناکارآمدی نهاد خانواده در برقراری صمیمی و امن برای اعضا است. انتظار اجباری نقش دوشیزگان؛ تابعیت و پذیرش تصمیم خانواده برای ازدواج و انتظار ایجابی نقش از همسر جوان؛ همراهی، پذیرش و سکوت و نیز فرمانبرداری و تابعیت از قوانین نظم اجتماعی در خانواده جدید بوده است. مهتری مردان در این مناسبات عرصه خصوصی محرز و علاوه بر تعریف صفات و انتظارات نقشی به کنترل روابط زنان نیز در نقش‌های مختلف خانوادگی می‌

پرداختند. زنددخت از واژه اسیر محبوس برای طرح موضوع بهره می‌گیرد. صفات نقشی که برای زن برمی‌شمرد با انتظارات ایجابی نقش همخوانی دارد «زن خوب زنی است که زبان گنگ، از چشم کور، از گوش کر از پا لنگ باشد. یعنی از چهار حصار خانه قدم بیرون نهد».

موضوع تعدد زوجات از دیگر آسیب‌هایی است که زنان و نیز خانواده ایرانی در آغاز عصر حاضر رنج داده است. زنددخت فراتر از طرح موضوع با محتمل نشان دادن رابطه مشابه برای زنان، آن را در هر دو شق خلاف اخلاق می‌شمرد. او با توجه دادن به ماهیت انسانی رابطه صمیمانه برای هر دو جنس، به رویه جامعه در مواجهه با روابط موازی اعتراض و تمایز نکوهش امر ناپه‌نجار را برای هر یک از دو جنس نوعی تبعیض جنسیتی برمی‌شمرد. نمایی که او از وضعیت زنان در زمانه اش پیش چشم ما می‌نهد نمایی از اکثریت زنان گرفتار در بن بست ساختار فرصت‌های اجتماعی است.

در عین حال زنددخت در طرح وضعیت اجتماعی زنان و مسائل مبتلابه فرونمانده و به زعم خود به معرفی راهبردهای برون رفت آن نیز می‌پردازد. این راهبردها متوجه تغییر انتظارات نقشی از زنان است. به عبارت دیگر او با پذیرش نقش‌های اجتماعی زنان بعنوان مادر، همسر و دختر می‌کوشد فرصت‌های اجتماعی عهده داری این نقش‌ها را به نفع خانواده و جامعه نشان داده، ارزشمندی آنان را آشکار سازد. او با توجه دادن به اهمیت نقش زنان در تحول جامعه، نگاه مخاطب را به وضعیت زنان در کشورهای متمدن معطوف داشته، حتی با مثال‌هایی از جوامع خاورمیانه و آسیایی چون ترکیه، خاورمیانه، مصر و ژاپن مصادیقی عینی از ترقی کشور همگام با تحول وضعیت زنان مطرح می‌سازد. توصیه دوم برنامه ریزی جهت تعلیم و تربیت زنان است. از نظر او این مهم در ارتباط با نقش تربیتی زنان هم در تربیت نسل بعد و هم تغییر فضای عمومی کشور نقش مهمی ایفا می‌کند. «به عبارت دیگر دوی کلیه امراض و دردهای ما بسط معارف است و بس» زنددخت همچنین با توجه دادن به ضرورت فراگیری دانش و مهارت تدبیر منزل از سوی دختران، تلویحا به انتظارات نقشی مراقبتی خدماتی زنان در خانواده اذعان دارد. طرح موضوع اشتغال زنان تا اندازه زیادی پیش‌تازانه محسوب شده، در راستای کسب استقلال زنان است و در نتیجه بزعم او رهایی از حلقه‌های تحقیرشمیری و فرودست‌سازی آنان در خانواده (و مجموعه صفاتی که پیشتر برشمردیم) را به دنبال دارد. راه برون رفت دیگر شرکت زنان در اجتماعات انجمنی است که ضمن ایجاد فرصت مشارکت اجتماعی مدنی، تعامل را میسر و فرصت هم‌اندیشی و همفکری را موجب

می شود. شاید بتوان این راهبرد را راهبرد اتحاد زنانه دانست که برای انجام حرکات بزرگتر، یارگیری آحاد اجتماعی زنان را می طلبد.

توصیه های راهبردی زنددخت برای تحقق جایگاه بدیل با نگاه سیستمی در راستای وجوه کارکردگرایانه قابل طرح است و از این منظر تحقق جایگاه بدیل را برای زنان در یک فرایند دگرگونی سامانمند و با تامین تکالیف کارکردی خرده نظام های چهارگانه جامعه می بیند. بهره گیری از دستگاه نظری پارسونز و خرده نظام های چهارگانه (AGIL) معروف او، تحلیل را آسان تر می سازد. زنددخت با تاکید بر اهمیت اشتغال زنان در حقیقت در جهت تغییر شکل جهان خارجی برای تطابق با وضعیت جدید و بی سابقه زنان زمانه خود و مصادف با دهه دوم از پهلوی اول سخن می گوید که عبارت است از افزایش نرخ سوادآموزی زنان و تعداد زنان محصل، تمایلشان به مشارکت اقتصادی، حرفه آموزی، درآمدزایی و برخورداری مالی. اشتغال زایی به ویژه برای زنان فرودست و آسیب دیده اجتماعی در جهت تامین نیازهای معیشتی، ضروری و در نمای کلی انسجام اجتماعی را رقم می زند. از این منظر اقتصاد خرده نظام اجتماعی است که ثبات نهاد اجتماعی خانواده و جامعه را از رهگذر ایجاد فرصت های اشتغال برای نیروهای اجتماعی توانمند و جویای کار اعم از زن و مرد مهیا می سازد. تاسیس انجمن های زنان با منطق تعیین هدف و بسیج نیروها، تدقیق، پیگیری و دستیابی به اهداف جمعی زنان، نهادهای مدنی را مد نظر دارد که در جهت تامین کارکرد خرده نظام سیاست، به تشکل یابی زنان، هم اندیشی، وحدت فکری و اقدام جمعی آنان را تسهیل می کند. موضوع توجه دادن به اهمیت نقش زنان در تحول جامعه در جهت نضج نظام اجتماعی با تفهیم جایگاه و کارکرد نقش زنان در جامعه و خانواده مشتمل بر درک اهمیت نقش مادری در حقیقت می کوشد تا به تنظیم روابط متقابل سایر خرده نظام ها بر اساس تکالیف کارکردی آنها پردازد. اینگونه با توافق جمعی بر سر اهمیت نقش زنان، یکپارچگی اجتماعی را در سطح جامعه رقم زند. در فرایند اجتماعی شدن موفق این هنجارها و ارزش ها در خصوص اهمیت نقش زنان، نهادینه شده و در نتیجه عموم کنشگران ضمن دنبال کردن منافع خود، با تلاش برای تحقق اهداف جمعی در واقع به مصالح کل نظام خدمت می کنند. طرح ضرورت علم آموزی زنان که بزعم زنددخت مشتمل بر صنعت و مهارت نیز است، کنشگران را به هنجارها و ارزش هایی ترغیب می سازد که آنان را تجهیز و مهیای زندگی در دنیای جدید پیشرفت های علمی تخصصی زمانه خود می سازد. اولین گام؛ سوادآموزی و برخورداری از سطح اولیه آموزش است که در زمانه زنددخت برای زنان نکوهیده شمرده می شد. زنددخت با تاکید بر ضرورت

علم آموزی بطور کلی و نیز اثرات آن در اموری چون تدبیر منزل می‌کوشد انگیزش‌های افراد و الگوهای فرهنگی آفریننده و نگهدارنده این انگیزش‌ها را ایجاد و ترویج سازد. در اینجا است که او با نگاهی سیستمی و در تعامل خرده نظام‌های اجتماعی، رسیدن ملت به اوج عزت را در گروی ترقیات عالیه و پیشرفتهای مهمه زنان می‌داند.

به نظر می‌رسد موضوع علم آموزی، اشتغال و تاسیس انجمن را بتوان از تمهیدات قابل حصول او در تحقق جایگاه بدیل و تحول جایگاه زنان دانست. حال آنکه موضوع توجه دادن به اهمیت نقش زنان در تحول جامعه، وجهی رادیکال داشته، همچنان که روندهای تاریخی نشان داد تدریجی، زمانبر و با فراز و فرود همراه بوده است.

آثار به جامانده از زنددخت نشان از زبستگی او در طرح مسائل مبتلابه زنان و تحلیل وقایع و نیز عزمش برای تحول وضعیت زنان دارد. او با فاصله بسیار از پایتخت و فضای پر تب و تاب آن در شهر شیراز با دربردارندگی اجتماعات محلی و باورهای سنتی متناظر، فعالیت داشته، اما آثارش زبان حال کم و بیش جامعه بزرگتر شهرنشینی است که در مسیر مدرن شدن ایران هوادار ارزش‌هایی چون برابری جنسیتی در سوادآموزی، فراگیری علم، همسرگزینی انتخابی، پایبندی به روابط تک همسری و ایجاد فرصت‌های اشتغال برای زنان است.

پی‌نوشت‌ها

۱. از جمله بنگرید به عاملی رضایی (۱۳۸۹)، فرخ زاد (۱۳۸۱) و ساناساریان (۱۳۸۴).
۲. آرشیو کامل شماره‌های نشریه دختران ایران در کتابخانه دانشگاه تهران موجود و قابل بررسی است.
۳. برای مطالعه بیشتر درباره تدبیر منزل بعنوان یکی از اهداف آموزش زنان بنگرید به شفیع (۱۳۹۷) آموزش زنان و تبیین ضرورت آن در مشروطه؛ تحلیل مکتوبات زنان در روزنامه ایران نو.

کتاب‌نامه

- بصاری، طلعت (۱۳۴۶) زنددخت، پیشاهنگ نهضت آزادی بانوان ایران، تهران: طهوری
- پناهی، مهین (۱۳۸۷)، اندیشه فلسفی در شعر پروین اعتصامی، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، ش ۱۷
- ترابی‌فارسانی، سهیلا (۱۳۸۸)، تکاپوی زنان عصر قاجار فردیت جهان سنت و گذر از آن، تاریخ ایران و اسلام، ش ۲.
- حسینی، مریم (۱۳۸۹) شعر فمینیستی نویافته‌ای از پروین اعتصامی، زن در فرهنگ و هنر، د ۲، ش ۱.

جایگاه اجتماعی زنان در تحلیل آثار زنددخت شیرازی ... (سمیه سادات شفیعی) ۲۹

- خلیلی، مریم و قدیر، مهسا (۱۳۹۰). مقایسه شعر و زندگی امیلی دیکنسون و ژاله قائم مقامی، نشریه ادبیات تطبیقی، س ۳، ش ۵.
- دختران ایران، نشریه (۱۳۱۰-۱۳۱۱).
- دارندورف رالف، (۱۳۸۳) انسان اجتماعی، ترجمه غلامرضا خدیوی، تهران: نشر آگاه،
- ساناساریان، (۱۳۸۴). جنبش حقوق زنان در ایران، تهران: اختران
- ذوالفقاری و میرزایی (۱۳۹۰) نابرابریهای جنسیتی و طبقاتی در اندیشه پروین اعتصامی، زن در فرهنگ و هنر، د ۲، ش ۳.
- شریف، مریم و چاووشیان، شراره (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی مقاومت در برابر سلطه مردانه در اشعار عالم‌تاج قائم مقامی و کستانس دوسلم، فصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، دوره ۹، ش ۱.
- شفیعی، سمیه سادات (۱۴۰۲) وضعیت شناسی زنان در آغاز سده حاضر؛ سنخ‌بندی مشکلات اجتماعی زنان در اشعار عالم‌تاج قائم مقامی، جامعه فرهنگ رسانه، د ۱۲، ش ۴۶.
- شفیعی، سمیه سادات (۱۳۹۷) آموزش زنان و تبیین ضرورت آن در مشروطه؛ تحلیل مکتوبات زنان در روزنامه ایران نو، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی اقتصادی، ش ۲، پیاپی ۱۴.
- ضمیری، محمد رضا، (۱۳۸۳). دختران و ازدواج تحمیلی، فصلنامه کتاب زنان، ش ۲۴.
- عاملی رضایی، مریم، (۱۳۸۹) سفر دانه به گل، تهران: تاریخ ایران
- علیرضایی و همکاران (۱۴۰۰). بررسی نمود کهن الگوی آنیموس در شعر ژاله قائم مقامی، فصلنامه زن و جامعه، دوره ۱۲، ش ۴۷.
- فرخزاد، پوران (۱۳۸۱) کارنمای زنان ایران، تهران: قطره.
- کراچی، روح انگیز (۱۳۸۳) عالم تاج قائم مقامی و هفت بررسی، تهران: داستان سرا.
- کوئن، بروس؛ درآمدی به جامعه‌شناسی، محسن ثلاثی، تهران، توتیا، ۱۳۸۴، چاپ بیست و ششم.
- گیدنز، آنتونی؛ جامعه‌شناسی، منوچهر صبوری، تهران، نی، ۱۳۸۱، چاپ هشتم.
- محمدی، مونا (۱۳۹۱). نگاهی به اندیشه‌های شعری ژاله قائم مقامی، مجله تاریخ ادبیات، ش ۳، ۶۸.
- مرادی، ایوب (۱۳۹۴) شعر ژاله قائم مقامی و دفاع از حقوق زنان، پژوهش‌نامه زنان، س ۶، ش ۳.
- مقدسی، محمدباقر، عامری، زهرا (۱۳۹۶). ازدواج اجباری؛ از ممنونیت تا جرم انگاری، آموزه‌های حقوق کیفری، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ش ۱۲.

Ritchie J & Lewis J (2003). Qualitative Research Practice, London: sage.

Kashani Sabet, Firoze (2011), Conceiving Citizen: Women and Politics of Motherhood in Iran, Oxford University Press.